

KORONAVİRÜS HASTALIĞI 2019 SÜRECİNDE ÖZEL GEREKSİNİMLİ BİREYLER*

DERLEME MAKALE

Ali KURT¹, Meltem KURTOĞLU ERDEN²

* Bu çalışmanın özeti 30. Ulusal Özel Eğitim Kongresinde bildiri olarak sunulmuştur, 16-18 Ekim 2020, Uludağ Üniversitesi, Bursa.

1 Yüksek lisans öğrencisi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, alikurt0009@gmail.com, ORCID: 0000-0002-3256-3065.

2 Dr. Öğr. Üyesi, Uşak Üniversitesi, meltemkurtoğlu@gmail.com, ORCID: 0000-0003-2438-438X.

Geliş Tarihi: 30.08.2020 Kabul Tarihi: 09.12.2020 DOI: 10.37669/milliegitim.787606

Öz: Koronavirüs Hastalığı 2019 (COVID-19) Çin'in Wuhan kentinde ortaya çıkmış ve tüm dünyaya hızla yayılmıştır. Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) tarafından pandemi olarak ilan edilen salgın birçok alanı ya da grubu etkilemiştir. Bu çalışmada ilk olarak pandeminin eğitim ve öğrenciler üzerindeki etkisine, zorunlu uzaktan eğitim süreci ve etkilerine değinilmiştir. Çalışmada ayrıca, pandeminin özel gereksinimli bireyler üzerine etkisine, pandemi sırasında özel gereksinimli bireylere sunulan hizmetlere, pandeminin özel gereksinimli bireylerin aileleri üzerine yansımalarına, pandeminin özel gereksinimli bireylerin öğretmenleri üzerine yansımalarına odaklanılmıştır. Bunlara ek olarak pandemi sürecinin uzun süreli etkisi ve sonrası ile özel gereksinimli bireylere sağlık yönünden etkisi üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Covid19, koronavirüs, özel gereksinimli bireyler, pandemi, eğitim

INDIVIDUALS WITH SPECIAL NEEDS IN THE CORONAVIRUS DISEASE 2019

Abstract:

Coronavirus pandemic 2019 (COVID-19) originated in Wuhan, China and spread rapidly all over the world. The epidemic, declared as a pandemic by the World Health Organization (WHO), has affected many areas or groups. In this study, the effect of the pandemia on education and students, the process of compulsory distance education and its effects is debated. The study is also focused on the impact of the pandemia on individuals with special needs, the services provided to individuals with special needs during the pandemic, the reflection of the pandemic on the families of individuals with special needs, and the reflection of the pandemic on the teachers of individuals with special needs. Additionally, the long-term effect of the pandemic process and its aftermath and health effects on individuals with special needs are emphasized.

Key Words: Covid19, coronavirus, individuals with special needs, pandemia, education

Giriş

Çin'in Wuhan kentinde ortaya çıkan ve tüm dünyaya hızla yayılan Koronavirüs Hastalığı 2019 (Covid-19) tüm dünyayı etkisi altına almıştır. Dünya Sağlık Örgütü tarafından isimlendirme için Koronavirüs Hastalığı 2019'un kısaltılmış hali Covid-19 kullanılmış ve bu süreç Pandemi olarak ilan etmiştir (Eskici, 2020). Dünya genelinde 3 Aralık 2020 tarihi itibarıyla pandemiden 220 ülke ya da bölge etkilenirken 63 Milyon 965 Bin 92 vaka tespit edilmiş ve 1 Milyon 488 Bin 120 kişi hayatını kaybetmiştir (WHO, 2020a). Türkiye'de ise bu makalenin gönderildiği tarih itibarıyla vaka sayısı 513 Bin 656 olarak tespit edilmiş ve 14 Bin 129 kişi hayatını kaybettiği duyurulmuştur (WHO, 2020a). Sağlık Bakanlığı (2020) tarafından sunulan istatistiklere göre de ülkemizde 520 Bin 167 vakanın tespit edildiği ve şimdiye kadar 14 Bin 316 kişinin hayatını kaybettiği belirtilmiştir. Türkiye için Dünya Sağlık Örgütü ve Sağlık Bakanlığı tarafından sunulan verilerin birbirine oldukça yakın olduğu görülmekle birlikte pandeminin hem Türkiye hem de dünya açısından sağlık alanı başta olmak üzere ekonomi, turizm, eğitim gibi birçok alanda büyük etkisinin olduğu görülmektedir (Kartal ve Şentürk, 2020; Balcı ve Çetin, 2020; Soylu, 2020). Covid-19 pandemisinin yayılımı ve etkileri açısından insanlığın yakın zamanda karşılaştığı krizlerin en büyüğü olduğu belirtilmektedir (Karip, 2020; Mohapatra, 2020; ILO, 2020; Crețu, Honțuș, Alecu, Smedescu ve Ștefan, 2020).

Eğitim ve Öğrenciler Üzerindeki Etkisi

Pandeminin büyük etkilerinin olduğu alanlardan birinin de eğitim alanı olduğu ifade edilebilir. Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü (UNICEF, 2020) Covid-19 pandemisinin dünya çapındaki öğrencilerin %91'inden daha fazlasını etkilediğini ve bu sayının ise yaklaşık olarak 1,6 milyar öğrenciye karşılık geldiğini belirtmektedir. Türkiye açısından bakıldığında ise Milli Eğitim Bakanlığı (MEB, 2019) tarafından yayınlanan, Millî Eğitim İstatistikleri Örgün Eğitim 2018-2019 verilerine göre; örgün eğitimdeki öğrenci sayısının okul öncesi eğitim kademesinde 1 Milyon 564 Bin 813, ilkokul kademesinde 5 Milyon 267 Bin 378, ortaokul kademesinde 5 Milyon 627 Bin 75, ortaöğretim kademesinde 5 Milyon 649 Bin 594 öğrenci olmak üzere ülke nüfusunun toplam 18 Milyon 108 Bin 860'ını liseye kadar olan öğrencilerin oluşturduğu görülmektedir. Bunun yanında Yüksek Öğretim Kurumu (YÖK, 2019) verilerine göre ön lisans düzeyinde 3 Milyon 2 Bin 964, lisans düzeyinde 4 Milyon 538 Bin 926, yüksek lisans düzeyinde 297 Bin 1, Doktora düzeyinde 101 Bin 242 öğrenci olmak üzere ülke nüfusunun toplam 7 Milyon 940 Bin 133'ünü yükseköğretim öğrencilerinin oluşturduğu görülmektedir. Başka bir deyişle Türkiye'nin nüfusunun 26 Milyon 48 Bin 993'ünü öğrencilerin oluşturduğu söylenebilir. Buradan hareketle okulların kapatılması ya da ölçme değerlendirme farklı yollarla yapılması gibi sebeplerle ülke nüfusunun yaklaşık 26 Milyonunu oluşturan bu kitlenin pandemi sürecinden doğrudan etkilendiği belirtilebilir. Yükseköğretim Kurumları Sınavı (YKS), Kamu Personel Seçme Sınavı (KPSS), Akademik Personel ve Lisansüstü Eğitimi Giriş Sınavı (ALES) gibi öğrenci olmayanların da katıldığı sınavların tarihlerinin değişmesi gibi çeşitli sebepler de göz önünde bulundurulduğunda bu sayının daha da artacağını söylemek mümkündür.

Zorunlu Uzaktan Eğitim Süreci ve Etkileri

Türkiye'de 11 Mart itibarıyla ilk vakanın görülmesinden sonra 12 Mart'ta okulların tatil edileceği açıklanmıştır (Budak ve Korkmaz, 2020; Koçak Tufan, 2020). Daha sonra 23 Mart tarihinde uzaktan eğitime geçme kararı alınmıştır (Budak ve Korkmaz, 2020; Koçak Tufan, 2020). Bu yolla öğrenci, öğretmen, veli gibi tüm eğitim paydaşları için zorunlu bir uzaktan eğitim sürecinin başladığı söylenebilir. Bu süreçte uzaktan eğitim ile ulaşılamayan öğrencilerin olduğu ve birçok öğrencinin süreçten olumsuz etkilendiği ifade edilmektedir (Pınar ve Dönel Akgül, 2020). Serçemeli ve Kurnaz (2020) tarafından yapılan çalışmada, pandemi sürecinde uzaktan eğitim ile yapılan muhasebe dersine yönelik öğrencilerin görüşleri alınmıştır. Çalışmanın sonucuna göre öğrencilerin uzaktan eğitim sistemini kullanma konusunda kendilerini yeterli bulmalarına karşın uzaktan eğitimi benimsemedikleri belirlenmiştir. Araştırmada ifade edilen bir diğer sonuca göre de öğrenciler, öğretim üyesine ulaşma, sosyal izolasyon yaşama ve internet altyapısı ile ilgili olumsuz görüş bildirmişlerdir. Altuntaş Yılmaz (2020) tarafından yapılan bir başka çalışma da ise pandemi sürecinde Fizyoterapi ve Rehabilitasyon Bölümü öğrencilerinin uzaktan eğitime yönelik tutumlarının incelenmesi amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda yapılan çalışmanın sonucuna göre öğrencilerin pratik dersler

ve teorik dersler açısından uzaktan eğitim sürecini verimsiz buldukları ve pandemi sürecinin sonunda kendilerine tercih hakkı verilmesi durumunda %90,3'ünün eğitimlerine örgün eğitim ile devam etmek istedikleri belirlenmiştir. Dolayısıyla pandemi sürecinde zorunlu olarak geçilen uzaktan eğitim sürecine ilişkin pek çok öğrencinin olumsuz etkilenmesinin yanı sıra olumsuz düşünce ve tutumlara da sahip oldukları ifade edilebilir.

Özel Gereksinimli Bireyler Üzerine Etkisi

Pandemi sürecinin etkilediği öğrenci kitlesi içerisinde bulunan ve bu süreçten en fazla etkilendiği düşünülen kitlelerden birinin de özel gereksinimli bireyler olduğu söylenebilir. Karip (2020) özel gereksinimli bireylerin pandemiden en çok etkilenen kitlelerden biri olduğuna dikkat çekerek sürecin sonunda özel gereksinimli bireylerin öğrenme açıklarının artması sebebiyle, normalleşme sürecinde bu öğrenme açıklarını kapamanın kolay olmayacağını belirtmektedir. Kara (2020) ise pandeminin tüm insanlığı etkilediğini vurgulamıştır ancak bazı grupları daha fazla etkilediğini vurgulayarak bu gruplar içerisinde özel gereksinimli bireylerin de olduğuna dikkat çekmiştir.

Her bireyde çeşitli bireysel farklılıkların olabileceği ve bu bireysel farklılıklarından dolayı bazı bireyler öğrenmelerini hızlı ve olağan süre içerisinde tamamlayabilirken bazıları ise daha fazla süre ve tekrara gereksinim duyabilmektedir (Kot, Sönmez, Yıkılmış ve Çiftçi Tekinarslan, 2015; Arı, 2015). Özel gereksinimli bireyler düşünüldüğünde bu durum özellikle bireyin yetersizliğine, yetersizliğinin şiddetine ve bireysel performansına göre farklılık gösterebilir. Alan yazında özel gereksinimli bireylerin daha fazla destek, süre ve tekrara gereksinimleri olduğu vurgulanmaktadır (Aslan, Özdemir, Demiryürek ve Çotuk, 2015; Ovayurt ve Akfırat, 2016; Üzümcü, 2018; Atlan, 2019). Dolayısıyla özel gereksinimli bireylerin yetersizlikleri sebebi ile eğitimlerinin sürekli tekrarlarla devam etmesinin ve pandemi sürecinde unutulmaması açısından da kesintiye uğramamasının önemli olduğu söylenebilir. Türkiye Çocuk ve Genç Psikiyatrisi Derneği (COGEPDER, 2020) tarafından yayınlanan COVID-19 (Korona) Virüs Salgını Sırasında Aile, Çocuk ve Ergenlere Yönelik Psikososyal ve Ruhsal Destek Rehberi, özel gereksinimli bireylerin eğitim ya da fizik tedavi gibi ihtiyaçlarından pandemi nedeniyle mahrum kaldıkları ve bu çalışmalarını ailelerin özel eğitim öğretmeninden destek alarak sürdürmesinin önemine dikkat çekmektedir. Ayrıca bu rehber de ağır düzeyde zihinsel yetersizliği ya da otizm spektrum bozukluğu olan bireylerin müdahalelerinin birdenbire kesilmesinin çok daha büyük problemlere neden olacağı ifade edilmektedir. Karabulut (2020) ailelerden alınan dönütlere göre özel gereksinimli bireylerin pandemi sürecinde eğitimlerinin kesintiye uğraması sebebiyle rutinlerinde bozulmalar, davranış problemleri oluşması ve bazı edinilmiş beceriler de gerilemelerin olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca özel gereksinimli bireylerin aileleriyle yapılan görüşmelere göre aileler özel eğitim kurumlarının, gerekli önlemleri alarak açılmasını istediklerini belirtmişlerdir (Karabulut, 2020).

Pandemi Sırasında Özel Gereksinimli Bireylere Sunulan Hizmetler

Covid-19 sebebi ile geçilen zorunlu eğitim sürecinde özel gereksinimli bireyler ve aileleri için çeşitli destek ya da eğitim hizmetleri sağlanmaya çalışılmıştır. Milli Eğitim Bakanı tarafından özel gereksinimli bireylerle ilgili yapılanlar şu şekilde özetlemiştir: (AA, 2020)

- Özel gereksinimli bireylere çeşitli özel yayınlar yapılmıştır.
- “Özelim Eğitimdeyim” isimli mobil uygulama geliştirilmiştir.
- Özel gereksinimli bireyler için TRT EBA TV bünyesinde ayrı bir kuşak hazırlanmıştır.
- Ayrıca “Özel Çocuklarımızla Eğlenceli Etkinlikler Takvimi” isimli kitap hazırlanmıştır.

Salman (2020) özel gereksinimli bireylere yönelik TRT EBA TV’de derslerin ve EBA Web üzerinde de özel içeriklerin olduğuna vurgu yaparak, özel gereksinimli bireyler için tüm bunların yetersiz olduğunu ifade etmektedir. Dolayısıyla tüm bu adımlara rağmen özel gereksinimli bireylere yeterli eğitimin sağlanamadığı ve bunun sonucu olarak da bazı rutinlerinin bozulduğu ve öğrendikleri bazı becerileri ise unuttukları ya da geriledikleri ifade edilmektedir (Karabulut, 2020). Başka bir çalışmada ise uzaktan eğitime hızlı bir şekilde geçilmesinin özel gereksinimli bireylerin eğitiminde önemli sorunlara neden olduğu ve televizyonda yayınlanan derslerin ortalama düzeyindeki öğrencilere yönelik olması sebebiyle özel gereksinimli öğrencilerin bireysel farklılıklarına hitap etmediği belirtilmektedir (Akbulut, Şahin ve Esen, 2020).

Pandeminin Özel Gereksinimli Bireylerin Aileleri Üzerine Yansımaları

Pandemi sürecinden özel gereksinimli bireyler kadar ailelerinin de etkilendiğini söylemek mümkündür. Karip (2020) ailelerin bu süreçte hem aniden öğretici olmak zorunda kalmalarının hem de çocuklarının eğitimi için faydalı olabilmenin verdiği stresi yaşadıklarını ifade etmektedir. Buna ek olarak ailelerin psikolojik olarak yardıma gereksinim duyduğu belirtilmektedir (Salman, 2020). Başaran ve Aksoy (2020) ise pandemi sürecinin ailelerin anne-babalık rollerini değiştirdiğine ve sürekli eve kapanmaları sebebiyle biyolojik ve ruhsal sağlıkları üzerinde olumsuz etkiye sebep olabileceğine değinmiştir. Buradan yola çıkılarak özel gereksinimli bireylerin bakımı, davranış problemleri ve finansmanı gibi birçok etken aile üzerindeki stresi artırırken (Kırcaali-Iftar, 2019), pandemi sebebi ile öğretici rolünde çocuklarının eğitimleriyle de ilgilenmek zorunda olan (Karip, 2020) ailelerin önemli ölçüde etkilendiği görülmektedir. Dolayısıyla özel gereksinimli bireylerin pandemi sebebiyle davranış problemlerinde olası artmanın ya da edinilmiş davranışlarında oluşan gerilemelerin neden olabileceği olumsuzlukları, özel gereksinimli bireyler kadar ailelerinin de yaşadığı söylenebilir. Bu nedenle zorunlu olarak geçilen uzaktan eğitim sürecinde özel gereksinimli bireyleri olumsuz olarak etkileyen her bir unsurun ailelerin de yaşam kalitelerini

olumsuz yönde etkileyebileceği belirtilebilir. Kavak (2020) özel gereksinimli bireylerin kendileri için bireyselleştirilmiş olan eğitimi bile alırken ne kadar zorlandıklarına, davranış ya da odaklanma sorunları yaşadıklarına değinerek uzaktan eğitim sürecinin bu bireyler açısından zannedildiği kadar kolay olmayacağını ifade etmiştir. Kaya (2020) ise özel gereksinimli bireylerin ailelerinin görüşlerini alarak özel gereksinimli bireylerin pandemi sürecindeki durumlarını araştırdığı çalışmada ailelerin büyük çoğunluğunun çocuklarının aldıkları eğitime ve çocuklarının psikolojik olarak durumlarına ilişkin olumsuz görüşler bildirdikleri belirtmiştir. Çalışmada ayrıca ailelerin büyük bir bölümü öğretmenlerden aldıkları desteğe ilişkin olumlu görüş bildirdiği sonucu ifade edilmiştir.

Pandeminin Özel Gereksinimli Bireylerin Öğretmenleri Üzerine Yansımaları

Pandemi sürecinin yoğun etkilediği kitle içerisinde yer alan öğrencilerin eğitimlerini sürdürme noktasında öğretmenlerinin de çeşitli değişim ve yeniliklere uyum sağlamak zorunda kaldıkları görülmektedir. Kırmızıgül (2020) zorunlu geçilen bu süreçte öğretmenlerin teknolojiye ayak uydurmak zorunda kaldıklarını ve öğrenciyle iletişimlerinde, ders anlatma yöntemlerinde değişikliğe gitmek zorunda kaldıklarını dile getirmektedir. Bundan dolayı da bu süreçte öğretmenlerin yeterliliklerinde gelişmelerin olduğuna vurgu yapmıştır. Yılmaz, Güner, Mutlu ve Doğanay (2020)'a göre öğretmenlerin stres düzeylerinde bir artış meydana gelmiştir. Bu stres artışının sebebi ise öğretmenlerin bu sürece hazırlıksız yakalanmaları ve bundan dolayı yetersizlik yaşamaları olarak belirtilmiştir. Ayrıca öğrenci katılımı ve motivasyonunu sağlama gibi diğer sorumlulukların da üstlerine gelmesi nedeniyle öğretmenlerin bu süreçte oldukça fazla sıkıntı yaşadıkları ifade edilmiştir. Ayrıca çalışma kapsamında öğretmenlerin bu süreçte desteklenmesinin sürecin iyi yönetilmesi açısından önemli olduğu ifade edilmektedir.

Çelikdemir (2020) ise pandemi sürecinde geçilen zorunlu uzaktan eğitim sürecinde öğretmenlerin çevrim içi eğitim konusunda deneyimsiz olduklarına ve devamlı desteğe ihtiyaç duyduklarına değinerek bu desteği sağlamadan sağlıklı süreç gelişiminden bahsedilemeyeceğini vurgulamaktadır. Çetinkaya Aydın (2020) da öğretmenlerin öğrencileri ile iletişim sağlayamaması, ailelerin yetersiz bilgi ve rehberlikleri nedeni ile yanlış öğrenmelerin oluşması ve yapılan uzaktan eğitim sürecine karşın öğrenme eksiklerinin oluşması gibi sebeplerle öğretmenlerin kaygı yaşayabileceğini ifade etmektedir. Buna ek olarak ailelerin pandemi sürecinde çocuklarının eğitimlerine ilişkin artan kaygıları nedeniyle öğretmenlerden daha çok ilgi beklediği görülmektedir (Çetinkaya Aydın, 2020). Aileler tarafından oluşan yoğun beklenti de öğretmenler üzerinde oluşan etki ve baskıyı derinleştirmektedir (Çetinkaya Aydın, 2020). Ayrıca özel gereksinimli bireylerin süreçten en fazla etkilenen gruplardan biri olduğu düşünüldüğünde (Kara, 2020; Karip, 2020) ve eğitimlerinin özel materyal, yöntem, teknik ve bireyselleştirme gerektirmesi gibi sebeplerle pandemi sürecindeki uzaktan eğitimin özel eğitim öğretmenleri açısından daha zorlayıcı olduğu belirtilebilir. Çetinkaya

Aydın (2020) bazı öğretmenlerin özellikle dezavantajlı grupların eğitim aldığı okullar ve kırsal bölgelerde yer alan okullardaki öğrencilere ulaşmasının ve destek olmasının mümkün olmadığını bahsetmektedir. Dolayısıyla özel eğitim öğretmenlerinin bu süreçte daha çok çaba harcaması gerektiği ifade edilebilir.

Pandeminin Özel Gereksinimli Bireylere Sağlık Yönünden Etkisi

Covid-19 pandemisinin hızla yayılmasıyla birlikte Türkiye’de sokağa çıkma yasağına kadar uzanan, gittikçe şiddetlenen önlemler alınmış ve daha sonra yaz aylarında azalan vaka sayıları göz önünde bulundurularak alınan sıkı önlemler tekrar esnetilmiştir (Aydın ve Doğan, 2020). Bugün gelinen noktada -1 Aralık itibarıyla- tekrar sokağa çıkma yasağı ve yoğun tedbirlerin uygulanmaya devam ettiği görülmektedir (Türkiye Cumhuriyeti İçişleri Bakanlığı, 2020). Ancak alınan tüm tedbirlere rağmen hala hem dünyada hem de Türkiye’de vaka sayısı ve yoğun bakım hasta sayısının artış gösterdiği bilinmektedir (WHO, 2020a; Sağlık Bakanlığı, 2020; Dikmen, Kına, Özkan ve İlhan, 2020). Bundan dolayı pandemi süreci son bulana kadar sağlık açısından tüm bireyler üzerinde risklerin devam ettiği söylenebilir. Ancak bazı kitle ya da gruplar üzerinde ise bu risklerin daha fazla olduğu ifade edilebilir (Kara, 2020; Altın, 2020; Yasin, 2020; Birinci ve Bulut, 2020; DSÖ, 2020). Kara (2020) pandeminin tüm insanlığı etkilediğini vurgulamıştır fakat bazı grupların daha fazla etkilendiğini vurgulayarak özel gereksinimli bireylere dikkat çekmiştir. Özel gereksinimli bireyler; akciğer sorunları, diyabet, kalp hastalığı ve obezite gibi Covid-19 enfeksiyonunu daha da kötüleştirebilecek bazı hastalıklara sahip olabilmeleri sebebi ile Covid-19 virüsüne karşı daha duyarlıdır (United Nations, 2020). Bu sebeple özel gereksinimli bireylerin var olan rahatsızlık ya da hastalıklarına gerekli durumlarda sağlık personeli desteği sağlanmasının önemli olduğu söylenebilir. Çünkü uygun zamanda gerekli destek ya da müdahalenin sunulmaması bu bireylerin Covid-19’a karşı daha savunmaz hale gelebilmesini tetikleyebilir (United Nations, 2020; DSÖ, 2020; WHO, 2020c). Bu nedenle özel gereksinimli bireylerin pandemi sürecinde sağlık hizmetlerine erişimlerinin önemli olduğu söylenebilir. Özata ve Karip (2017) tarafından yapılan çalışmada özel gereksinimli bireylerin sağlık hizmetlerine ulaşma, özel gereksinimli bireyler için ayrılan park yerlerini kullanma, refakatçi personel hizmetini alma, sağlık işlemlerinin aynı gün halledilmesi, hasta önceliğini kullanma ve sağlık kurumlarındaki erişilebilirlik sorunları gibi sağlık hizmetlerinde birtakım problemlerle karşı karşıya kaldıkları belirlenmiştir. Dolayısıyla özel gereksinimli bireylerin pandeminin olmadığı zamanda bile sağlık hizmetlerini alma ve sürdürmede sorunlarla karşılaştığı (Kara, 2020) düşünüldüğünde pandemi nedeni ile artan vaka sayıları ve müdahale önceliklerinin Covid-19 hastalarına verilmesi gibi nedenlerle sağlık hizmetlerine ulaşma noktasında yaşanan sorunlarda bir artış olabilir. United Nations (2020) tarafından yayınlanan raporda sağlık hizmetlerine erişimin önündeki engellerin Covid-19 krizi sırasında daha da şiddetlendiği ve bunun da özel gereksinimli bireyler için zamanında ve uygun bakımı zorlaştırdığı ifade edilmektedir. Bunlara ek olarak özel gereksinimli bireylerin bağımsızlıklarını ve vücut

dirençlerini korumak için sağlıklı ve dengeli beslenme, spor gibi diğer destekleyici parametrelerinde göz önüne alınmasının bu süreçte değerli olabileceği söylenebilir. Bingöl, Canpolat, Demiralp ve Öncü (2020) tarafından yapılan çalışmada, pandemi sürecinde insanların fiziksel ve ruhsal olarak sağlıklarının kötü etkilenebileceği vurgulanarak özel gereksinimli bireyler için uzmanlardan destek alınarak sportif ve egzersiz faaliyetlerinin yürütülmesinin önemine dikkat çekilmiştir.

Pandemi Sürecinin Uzun Süreli Etkisi ve Sonrası

Pandeminin gündelik yaşamdaki etkileri gibi eğitim alanına etkileri de oldukça fazladır (Üstün ve Özçiftçi, 2020; Can, 2020; Cinel, 2020) ve bu sürecin henüz daha ne kadar devam edeceği bilinmemektedir. Bu dönemde herhangi bir özel gereksinimi olmayan bireylerin dahi öğrenme açıklarının olduğundan bahsedilirken (Çaykuş ve Mutlu Çaykuş, 2020) özel gereksinimli bireylerin de öğrenme açığının giderek artacağını söylemek olasıdır. Karip (2020) pandemi sürecinin sonunda dezavantajlı öğrencilerin kendi durumlarının yaratmış olduğu olumsuzluklara ek olarak BIT'e (Bilgi ve İletişim Teknolojileri) erişim konusunda yaşanan sıkıntılar nedeniyle öğrenme açıklarının daha da artabileceğine dikkat çekmektedir. Ayrıca sürecin sonunda dezavantajlı ya da özel gereksinimli öğrencilerde oluşan bu öğrenme açıklarını gidermek için ekstra bir çabanın gerekli olacağına vurgu yapmaktadır. Tüm bunların yanında pandemi sürecinin ne zaman sona ereceğinin bilinmemesi de bir belirsizlik yaratmaktadır (Balcı ve Çetin, 2020). Dolayısıyla bu belirsizliğe ilişkin basit olarak iki durum düşünülebilir. Bunlardan birinin kısa sürede salgının önüne geçilerek kontrol altına alınıp sürecin sona ermesi ve normal yaşama geri dönülmesidir. Ancak pandemi sona erse bile birçok şeyin eskisi gibi olmayacağı ifade edilmektedir (Birinci ve Bulut, 2020). Diğer olası durum ise sürecin ne kadar devam edeceğinin bilinmemesidir. Bu yüzden bu belirsizlik bağlamında iki durumdan birinin gerçekleşeceği düşünüldüğünde her iki durumda da oluşacak bir öğrenme açığından söz edilebilir. Çünkü hali hazırda pandeminin devam ettiği durumda oluşan çeşitli öğrenme açıklarından söz edilmektedir (Çaykuş ve Mutlu Çaykuş, 2020; Karip, 2020). Sürecin kısa süre içerisinde son bulması durumunda öğrenme açıklarının belirlenerek telafi ya da yoğunlaştırılmış eğitimlerin yapılarak öğrencilerin kayıplarının minimum düzeye inmesi sağlanabilir. Ancak aksi durumda pandemi sürecinin uzun süreli varlığında öğrenme açıklarına ilişkin sistematik bir yaklaşımın benimsenmemesi, mevcut oluşan öğrenme açıklarının artarak devam edeceği anlamına gelebilir.

Sonuçlar ve Öneriler

Covid-19 hem dünyayı hem de Türkiye'yi birçok alanda olumsuz etkilemiştir. Etkilemiş olduğu alanlardan birinin de eğitim alanı olduğu ifade edilebilir. Türkiye'de yaklaşık 26 Milyondan fazla olan, eğitim alan nüfusu etkilemiştir. Bu çalışmada, ilk olarak pandeminin eğitim ve öğrenciler üzerindeki etkisi, zorunlu uzaktan eğitim süreci ve etkileri ele alınmıştır. Çalışmada ayrıca, pandeminin özel gereksinimli bireyler

üzerine etkisine, pandemi sırasında özel gereksinimli bireylere sunulan hizmetlere, pandeminin özel gereksinimli bireylerin aileleri üzerine yansımalarına, pandeminin özel gereksinimli bireylerin öğretmenleri üzerine yansımalarına odaklanılmıştır. Bunlara ek olarak pandemi sürecinin uzun süreli etkisi ve sonrası ile özel gereksinimli bireylere sağlık yönünden etkisi üzerinde durulmuştur. Dolayısıyla bu derleme çalışmada elde edilen sonuçlar ulaşılan kaynaklarla sınırlı kalmaktadır.

Pandemi sebebi ile ilk vakanın görülmesi ve takip edilen süreçte zorunlu olarak uzaktan eğitime geçilmesinin veli, öğretmen, öğrenci gibi tüm paydaşlar için beklenmedik bir etki yarattığı söylenebilir. Pandemi sürecinde yer alan bu zorunlu uzaktan eğitim sürecine ilişkin ise bazı öğrencilerin olumsuz etkilenmesinin yanı sıra olumsuz düşünce ve tutumlarda da oldukları görülmüştür. Bunun yanında özel gereksinimli bireylerin ise özellikle bireysel farklılıkları ve kendi yetersizlikleri göz önünde bulundurulduğunda eğitimlerinin süreklilik arz etmesi gerektiği ifade edilebilir. Özellikle çoklu yetersizlik, zihinsel yetersizlik, otizm gibi yetersizlikler için devamlılık ve sürekliliğin daha ayırt edici olduğu söylenebilir. Nitekim, özel gereksinimli bireylerin bazı rutinlerinin bozulduğu ve öğrendikleri bazı becerileri ise unuttukları ya da geriledikleri belirtilmektedir (Karabulut, 2020).

Özel gereksinimli bireylere pandemi nedeniyle geçilen zorunlu uzaktan eğitim sürecinde destek sağlamak adına Milli Eğitim Bakanlığı tarafından çeşitli özel yayınların yapıldığı, “Özelim Eğitimdeyim” isimli mobil uygulamanın geliştirildiği, özel gereksinimli bireyler için TRT EBA TV bünyesinde ayrı bir kuşak hazırlandığı ve yine “Özel Çocuklarımızla Eğlenceli Etkinlikler Takvimi” isimli kitabın sunulduğu görülmektedir. Tüm bunlara rağmen bu destek ya da hizmetlerin yetersiz ve istenilen verimliliği sağlayamadığı ifade edilmektedir (Akbulut, Şahin ve Esen, 2020; Salman, 2020).

Özel gereksinimli bireylerin ailelerinin de süreçten etkilendiği belirtilebilir (Karip, 2020; Salman, 2020; Başaran ve Aksoy, 2020; Kaya, 2020). Bu etkileri şu şekilde özetlemek mümkündür: Özel gereksinimli bireylerin bakımı, davranış problemleri ve finansmanı gibi birçok etken aile üzerindeki stresi artırırken (Kırcaali-İftar, 2019) pandemi sebebi ile ailelerin öğretmen rolünde çocuklarının eğitimleriyle de ilgilenmek zorunda kalmaları (Karip, 2020), biyolojik ve ruhsal sağlıkları üzerinde olumsuz etkilere neden olması (Salman, 2020; Başaran ve Aksoy, 2020), anne-babalık rollerinin değişmesi (Başaran ve Aksoy, 2020) ve çocukları açısından kaygı yaşamaları (Karip, 2020) pandeminin aileler üzerinde daha çok olumsuz etkilerinin olduğu şeklinde yorumlanabilir.

Özel gereksinimli bireyler ile çalışan özel eğitim öğretmenlerinin ve diğer öğretmenlerin de pandemi sürecinden etkilendiği görülmektedir (Kırmızıgül, 2020; Yılmaz, Güner, Mutlu ve Doğanay, 2020; Çelikdemir, 2020; Çetinkaya Aydın, 2020). Bu etkiler: Öğretmenlerin sürece hazırlıksız yakalandıkları ve bundan dolayı yetersizlik yaşadıkları, stres düzeylerinin arttığı, çevrim içi eğitim konusunda deneyimsiz oldukları ve

çoğunluğunun devamlı desteğe ihtiyaç duymaları şeklinde belirtilmektedir. Ayrıca uzaktan eğitim sürecinde öğrencilerin öğrenme eksiklerinin oluşması gibi sebeplerle kaygı düzeylerinin arttığı ve ailelerin pandemi sürecinde çocuklarının eğitimlerine ilişkin artan kaygıları nedeniyle öğretmenlerden daha çok ilgi beklmeleri öğretmenleri bu süreçte olumsuz olarak etkilemiştir. Buna ek olarak pandemi sürecinde öğretmenlerin teknolojiye ayak uydurmak zorunda kalmaları sebebiyle yeterliliklerinde gelişmelerin olabileceğinden de söz edilmektedir (Kırmızıgül, 2020).

Özel gereksinimli bireylerin pandemi süreci sona erdiğinde öğrenme açıklarının artacağına yönelik endişeler bulunmaktadır (Karip, 2020). Bu endişeler başka bir deyişle pandemi sürecinde yetersiz ya da eksik kalabilecek eğitim-öğretim hizmetleri nedeniyle özel gereksinimli bireylerin öğrenme kayıplarının meydana gelebileceği ve bu kayıpların pandemi süreci boyunca gitgide artarak sürecin sonunda büyük bir açığın ortaya çıkacağı şeklinde ifade edilebilir. Milli Eğitim Bakanlığı tarafından sağlanan hizmet ve desteklere rağmen bu destek ya da hizmetlerin yetersiz ve istenilen verimliliği sağlayamadığına (Salman, 2020; Akbulut, Şahin ve Esen, 2020) yönelik görüşler de bunu desteklemektedir. Dolayısıyla pandemi süreci, yakın bir gelecekte son bulsa dahi öğrenme kayıplarının olduğu ve sürecin daha fazla uzaması halinde bu öğrenme kayıplarının daha da artacağını söylemek kaçınılmazdır.

Pandemi sürecinin özel gereksinimli bireylere önemli bir etkisinin de sağlık alanı ve sağlık hizmetleri yönüyle olduğu görülmektedir (United Nations, 2020; Kara, 2020; Bingöl, Canpolat, Demiralp ve Öncü, 2020). Özel gereksinimli bireylerin bazıları doğuştan itibaren bazıları ise sonradan önemli sağlık problemleri ile karşı karşıyadır. Bundan dolayı da Covid-19'a karşı daha hassas olmaktadır (United Nations, 2020; DSÖ, 2020; WHO, 2020c). Dolayısıyla bu süreçte sağlık hizmetlerine ulaşmaları virüse karşı daha güçlü durmalarını sağlayacaktır (WHO, 2020c). Ayrıca özel gereksinimli bireylerin sağlık hizmetlerine erişimlerinin pandemi nedeni ile daha da zorlaştığı ve bu sebeple özel gereksinimli bireylere zamanında ve uygun sağlık hizmetinin sağlanamadığı ifade edilmiştir (United Nations, 2020). Buradan hareketle özel gereksinimli bireyler risk taşıyan gruplardan oldukları için bu durumun sağlıkları açısından bir tehdit olduğu düşünülmektedir. Son olarak özel gereksinimli bireylerin bağışıklıklarını ve vücut dirençlerini korumak için sağlıklı ve dengeli beslenme, spor gibi diğer destekleyici parametrelerin de bu süreçte önem taşımaktadır.

Tüm bunlardan hareketle özel gereksinimli bireylerin ulaşılan kaynaklarla sınırlı kalmak üzere birçok yönden etkilendiği sonucuna ulaşılmıştır. Araştırmada elde edilen sonuçlara göre şu öneriler getirilebilir:

- Pandemi sürecinde yer alan zorunlu uzaktan eğitim sürecine ilişkin bazı öğrencilerin olumsuz düşünce ve tutumlarda oldukları belirtilmektedir. Bu sürecin ani olması sebebi ile öğrencilerin uyum programı olmadan sürece dâhil edilmesi, onları daha da fazla etkilemiştir. Uzaktan eğitim sürecinin devam etmesi

durumunda yeni dönemde rehberlik hizmetlerinin gereği olarak oryantasyon programlarının düzenlenmesi öğrencilerin sürece uyumunu artırabilir. Ayrıca bu programların aile, öğretmen gibi diğer paydaşlara da düzenlenmesi değerli olabilir.

- Özel gereksinimli bireylerin bazı becerileri unuttukları ya da gerileme yaşadıkları göz önünde bulunursa bu öğrenme kayıplarının düzeyi belirlenerek politika belirleyiciler tarafından gerekli adımların atılması önerilebilir.
- Uzaktan eğitim sürecinin daha fazla uzaması durumunda bu sürecin daha iyi yönetilmesi açısından ailelere yönelik aile eğitimleri düzenlenebilir. Ayrıca ailelerin öğretmenlere yönelik aşırı beklentisi ya da ilgisi gibi sebeplerle öğretmenlere yönelik baskı ve stresi artırmalarının da bir gerekliliği olarak aile eğitimlerinin daha kapsayıcı ve işlevsel olması sağlanmalıdır.
- MEB tarafından sağlanan hizmetlerin yeterli ya da istenilen düzeyde olmadığına yönelik endişeler dikkate alınarak, Milli Eğitim Bakanlığının daha işlevsel bir yol izlemesinin önemli olduğu söylenebilir. Buna yönelik olarak özellikle özel gereksinimli bireyler için her saniyenin değerli olduğu düşünüldüğünde, verilen hizmetlere yönelik geri bildirim alınması ve hizmetlerin bu şekilde niteliğinin artırılması önerilebilir.
- Özel gereksinimli bireylerin ailelerinin bazıları hem pandeminin sebep olduğu çeşitli nedenlerden hem de çocukları sebebiyle endişelerinin sebep olduğu nedenlerden dolayı olumsuz olarak etkilendiği göz önünde bulundurulduğunda ailelere yönelik aile eğitimlerinin yanında psikolojik destek de sağlanması önerilebilir.
- Özel gereksinimli bireylerin daha iyi destek alabilmesi için özel eğitim öğretmenlerine yönelik dijital yeterlik bağlamında yeterliklerini artırmalarına yönelik girişimlere yer verilmesi önerilebilir.
- Pandemi süreci sonunda öğrenme kayıplarının oluşacağı ve sürecin daha da uzaması halinde bu öğrenme kayıplarının daha da artacağı gerçeği göz önüne alındığında sürecin yakın gelecekte son bulması halinde öğrenme kayıplarının belirlenerek telafi çalışmalarının yapılması önerilebilir. Ancak sürecin daha fazla uzaması halinde var olan durumla öğrenme açıklarının nasıl kapatılabileceği ile ilgili çalışmaların yapılmasının önemli olduğu söylenebilir.
- Özel gereksinimli bireylerin sağlık hizmetlerine yönelik Sağlık Bakanlığı tarafından en azından bu sürece özgü tamamına evde bakım hizmeti gibi özel hizmetlerin sağlanması düşünülebilir.
- Özel gereksinimli bireylerin beslenme ve spor gibi pandemi sürecinde sağlıklı olmasını etkileyecek farklı parametrelere yönelik politika belirleyiciler tarafından özel çalışmaların yapılması önerilebilir.

- Özel gereksinimli bireylerin bu süreçten nasıl etkilendiğini daha iyi belirleyebilmek için özel gereksinimli bireyler ve aileleri ile ilgili çalışmaların yapılması da önerilebilir. Ayrıca görüşlerine de başvurulabilir.

Kaynakça

- AKBULUT, Melisa, SAHİN, Uğur, & ESEN, Ali Can (2020). "More than a Virus: How COVID 19 Infected Education in Turkey?". *Journal of Social Science Education*, S 19, ss. 30-42.
- ALTIN, Zeynep (2020). "Covid-19 Pandemisinde Yaşlılar". *Tepecik Eğit. ve Araşt. Hast. Dergisi*, 30, S Ek Sayı, ss. 49-57.
- ALTUNTAŞ YILMAZ, Neslihan (2020). "Yükseköğretim Kurumlarında COVID-19 Pandemisi Sürecinde Uygulanan Uzaktan Eğitim Durumu Hakkında Öğrencilerin Tutumlarının Araştırılması: Fizyoterapi ve Rehabilitasyon Bölümü Örneği". *Necmettin Erbakan Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 3, S 1, ss. 15-20.
- ARI, Halime (2015). Bir Okul Öncesi Özel Eğitim Kurumunda Tersine Kaynaştırma Uygulamasının ve İlkokula Hazırlığa Etkilerinin İncelenmesi, Necmettin Erbakan Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya.
- ASLAN, Cem, ÖZDEMİR, Selda, DEMİRYÜREK, Pınar, & ÇOTUK, Hale (2015). "Görme Yetersizliğinden Etkilenen ve Normal Gelişim Gösteren Çocukların Oyun Çeşitlilik ve Karmaşıklık Düzeylerinin İncelenmesi". *International Journal of Early Childhood Special Education*, 7, S 2, ss. 212-236.
- ATLAN, Nihan (2019). Ortaokula Devam Eden Kaynaştırma Öğrencilerinin Yaşam Doyumları, Aile İşlevleri ve Kaynaştırma Hakkındaki Görüşlerinin İncelenmesi, Hacettepe Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara.
- AYDIN, Bülent ve DOĞAN, Merve (2020). "Yeni Koronavirüs (COVID-19) Pandemisinin Turistik Tüketici Davranışları ve Türkiye Turizmi Üzerindeki Etkilerinin Değerlendirilmesi". *Pazarlama Teorisi ve Uygulamaları Dergisi*, 6, S 1, ss. 93-115.
- BALCI, Yusuf ve ÇETİN, Güldenur (2020). "Covid-19 Pandemi Sürecinin Türkiye'de İstihdama Etkileri ve Kamu Açısından Alınması Gereken Tedbirler", İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 19, S 37, ss. 40-58.
- BAŞARAN, Mehmet ve AKSOY Ayşe Belgin (2020). "Anne-Babaların Korona-Virüs (COVID-19) Salgını Sürecinde Aile Yaşantılarına İlişkin Görüşleri", Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 13, S 71, ss. 668-678.
- BİNGÖL, Hülya, CANPOLAT, Burak, DEMİRALP, İrşil, & ÖNCÜ, Hakan (2020). 11. Ünite: COVID-19 Süresince Egzersiz Uygulamaları ve Fiziksel Etkinlik. R. Aylaz, E. Yıldız (Ed.) Yeni Koronavirüs Hastalığının Toplum Üzerine Etkileri ve Hemşirelik Yaklaşımları içinde (97-102. ss.). İnönü Üniversitesi Yayınevi, Malatya.
- BİRİNCİ, Mehmet ve BULUT, Tunahan. "Covid-19'un Sosyo-Ekonomik Yönden Dezavantajlı Gruplar Üzerindeki Etkileri: Sosyal Hizmet Bakış Açısından Bir Değerlendirme". *Sosyal Çalışma Dergisi*, 4, S 1, ss. 62-68.

- BUDAK, Fatih ve KORKMAZ, Şerif (2020). "COVID-19 Pandemi Sürecine Yönelik Genel Bir Değerlendirme: Türkiye Örneği". *Sosyal Araştırmalar ve Yönetim Dergisi*, S 1, ss. 62-79.
- CAN, Ertuğ (2020). "Coronavirüs (Covid-19) Pandemisi ve Pedagojik Yansımaları: Türkiye'de Açık ve Uzaktan Eğitim Uygulamaları". *Açıköğretim Uygulamaları ve Araştırmaları Dergisi*, 6, S 2, ss. 11-53.
- CİNEL, Emek Aslı (2020). "Covid-19'un Küresel Makroekonomik Etkileri ve Beklentiler". *Politik Ekonomik Kuram*, 4, S 1, ss. 124-140.
- CREȚU, Romeo Cătălin, HONȚUȘ, Adelaida Cristina, ALECU, Ioan Iulian, SMEDESCU, Dragoș, & ȘTEFAN, Petrică (2020). "Analysis of the Ecotourist Profile Before the COVID-19 Crisis and Post-Crisis Forecasts". *Scientific Papers Series Management, Economic Engineering in Agriculture and Rural Development*, 20, S 2, ss. 191-198.
- ÇAYKUŞ, Emir Tufan ve MUTLU ÇAYKUŞ, Tansu (2020). "COVID-19 Pandemi Sürecinde Çocukların Psikolojik Dayanıklılığını Güçlendirme Yolları: Ailelere, Öğretmenlere ve Ruh Sağlığı Uzmanlarına Öneriler". *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 7, S 5, ss. 95-113.
- DİKMEN, Asiye Uğraş, KINA, Mediha Hatice, ÖZKAN, Seçil, & İLHAN, Mustafa Necmi (2020). "COVID-19 Epidemiyolojisi: Pandemiden Ne Öğrendik". *Journal of biotechnology and strategic health research*, 4, S 1, ss. 29-36.
- ESKİCİ, Günay (2020). "Covid-19 Pandemisi: Karantina için Beslenme Önerileri". *Anadolu Kliniği Tıp Bilimleri Dergisi*, 25, S Special Issue on COVID 19, ss. 124-129.
- KARA, Elif (2020). "KOVİD-19 Pandemisindeki Dezavantajlı Gruplar ve Sosyal Hizmet İşgücünün İşlevi". *Türkiye Sosyal Hizmet Araştırmaları Dergisi*, 4, S 1, ss. 28-34.
- KARTAL, C, & ŞENTÜRK, E. E. (2020). "COVID-19 Dönemi Tüketici Harcamalarındaki Değişiklikler, Sanayi ve Ticari Faaliyetler Üzerindeki Etkileri", 5th International Scientific Research Congress, E-Kongre, İstanbul.
- KAYA, N. G. (2020). "Pandemi Döneminde Özel Eğitim Gerekisini Olan Engelli Öğrenciler ve Uzaktan Eğitim", 5th International Congress on Social Sciences, Taras Shevchenko University, Ukraine.
- KIRMIZIGÜL, Hafize Gamze (2020). "COVID-19 Salgını ve Beraberinde Getirdiği Eğitim Süreci". *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 7, S 5, ss. 283-289.
- KOT, Mehtap, SÖNMEZ, Serdar, YIKMIŞ, Ahmet, ÇİFTÇİ TEKİNARSLAN, İlknur. (2015). "İlkokul 4. Sınıf Öğretmenlerinin Sosyal Bilgiler Dersi Kapsamında Zihinsel Yetersizliği Olan Kaynaştırma Öğrencisine Yönelik Uygulamaları". *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 15, S 1, ss. 231-246.
- MOHAPATRA, Niharika (2020). "Understanding the Corona Virus Pandemic: From a Sociological Perspective". *International Journal of Scientific and Research Publications*, 10, S 6, ss. 149-152.
- OVAYURT, Beril Zekiye, & AKFIRAT, Fatma Önalın (2016). "Zihinsel Yetersizliği Olan Genç Bireylerde Atılganlık Becerilerinin Yaratıcı Drama Yöntemi ile Geliştirilmesi", *Yaratıcı Drama Dergisi*, 11, S 2, ss. 83-98.

Koronavirüs Hastalığı 2019 Sürecinde Özel Gereksinimli Bireyler

- ÖZATA, Musa, & KARİP, Salih (2017). "Engelli Bireylerin Sağlık Hizmetleri Kullanımında Yaşadıkları Sorunlar: Konya Örneği". **Hacettepe Sağlık İdaresi Dergisi**, 20, S 4, ss. 397-407.
- PINAR, Mehmet Ali & DÖNEL AKGÜL, Güldem (2020). "The Opinions of Secondary School Students About Giving Science Courses with Distance Education During the Covid-19 Pandemic". **Journal of Current Researches on Social Sciences**, 10, S 2, ss. 461-486.
- Sağlık Bakanlığı. (2020).<https://covid19.saglik.gov.tr>, "Türkiye'deki Güncel Durum", 1 Ağustos 2020.
- SERÇEMELİ, Murat, & KURNAZ, Ersin (2020). "COVID-19 Pandemi Döneminde Öğrencilerin Uzaktan Eğitim ve Uzaktan Muhasebe Eğitimine Yönelik Bakış Açıkları Üzerine Bir Araştırma". **Uluslararası Sosyal Bilimler Akademik Araştırmalar Dergisi**, 4, S 1, ss. 40-53.
- SOYLU, Özgür Bayram (2020). "Türkiye Ekonomisinde COVID-19'un Sektörel Etkileri". **Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi**, 7, S 6, ss. 169-185.
- ÜSTÜN, Çağatay, & ÖZÇİFTÇİ, Seçil (2020). "COVID-19 Pandemisinin Sosyal Yaşam ve Etik Düzlem Üzerine Etkileri: Bir Değerlendirme Çalışması". **Anadolu Kliniği Tıp Bilimleri Dergisi**, 25, S Special Issue on COVID 19, ss. 142-153.
- ÜZÜMCÜ, Muzaffer (2018). "Din Öğretiminde Özel Gereksinimli Öğrenciler için Uyarlamalar". **Electronic Turkish Studies**, 13, S 11, ss. 1437-1460.
- YILMAZ, Ercan, GÜNER, Burak, MUTLU, Hüseyin, ve DOĞANAY, Gökhan (2020). Veli Algısına Göre Pandemi Dönemi Uzaktan Eğitim Sürecinin Niteliği, Palet Yayınları, Konya.
- <https://www.aa.com.tr/tr/egitim/bakan-selcuk-ozel-gereksinimli-ogrencilerin-aileleriyle-bulustu/1843957#>, "Bakan Selçuk, Özel Gereksinimli Öğrencilerin Aileleriyle Buluştu", AA. (2020), 12 Ağustos 2020.
- <https://istatistik.yok.gov.tr>, "2019-2020 Yükseköğretim İstatistikleri", YÖK. (2019), 1 Ağustos 2020.
- . <https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019>, "Coronavirus Disease (COVID-19) Pandemic", WHO. (2020a), 1 Ağustos 2020.
- <https://covid19.who.int/region/euro/country/tr>, "WHO Coronavirus Disease (COVID-19) Dashboard", WHO. (2020b), 1 Ağustos 2020.
- <https://www.icisleri.gov.tr/koronavirus-ile-mucadele-kapsaminda-sokaga-cikma-kisitlamalari--yeni-kisitlama-ve-tedbirler-genelgeleri>, "Koronavirüs ile Mücadele Kapsamında - Yeni Kısıtlama ve Tedbirler Genelgeleri", Türkiye Cumhuriyeti İçişleri Bakanlığı, 1 Aralık 2020.
- https://www.ttb.org.tr/kutuphane/covid19-rapor_6/covid19-rapor_6_Part55.pdf, "Kırılgan Gruplar ve Covid-19; LGBTİ+", Türk Tabipleri Birliği, Yeşim YAŞIN, 28 Kasım 2020.
- <http://www.skb.gov.tr/wp-content/uploads/2020/07/COVID-19-Baglaminda-Uzun-Donem-Bakim-Tesisleri-Icin-Enfeksiyon-Onleme-ve-Kontrol-Rehberi.pdf>, "COVID-19 bağlamında Uzun Dönem Bakım Tesisleri için enfeksiyon önleme ve kontrol rehberi", Dünya Sağlık Örgütü, 28 Kasım 2020.

- https://www.researchgate.net/profile/Gonul_Kircaali_Iftar/publication/344124771_Ozel_Gereksinimli_Cocuga_Sahip_Olmak/links/5f536a2392851c250b9299fe/Oezel-Gereksinimli-Cocuga-Sahip-Olmak.pdf, "Özel Gereksinimli Çocuğa Sahip Olmak...", Gönül KIRCAALI-İFTAR (2019), 20 Kasım 2020.
- <https://covid19.who.int/region/euro/country/tr>, "Pulse survey on continuity of Essential Health Services during the COVID-19 Pandemic", WHO. (2020c), 2 Aralık 2020.
- http://sgb.meb.gov.tr/www/icerik_goruntule.php?KNO=361, "Millî Eğitim İstatistikleri Örgün Eğitim 2018-2019", MEB. (2019), 1 Ağustos 2020.
- <https://www.egitimreformugirisimi.org/turkiyede-koronavirusun-egitime-etkileri-iii-uzaktan-egitimin-ilk-iki-haftasi-nasil-gecti/>, "Türkiye’de Koronavirüsün Eğitime Etkileri – III | Uzaktan Eğitimin İlk İki Haftası Nasıl Geçti?", Eğitim Reformu Girişimi, Umay Aktaş SALMAN, 13 Ağustos 2020.
- <https://www.unicef.org/coronavirus/keeping-worlds-children-learning-through-covid-19>, "Keeping The World’s Children Learning Through COVID-19", UNICEF, 1 Ağustos 2020.
- https://reliefweb.int/sites/reliefweb.int/files/resources/sg_policy_brief_on_persons_with_disabilities_final.pdf, "Policy Brief: A Disability-Inclusive Response to COVID-19", United Nations, 24 Ağustos 2020.
- <https://www.amerikaninsesi.com/a/corona-salgini-korona-ozel-egitim-engelli-cocuk-okul-nasil-etkiledi/5412912.html>, "Corona Salgını Özel Eğitime Muhtaç Çocukları Nasıl Etkiledi?", Murat KARABULUT, 11 Ağustos 2020.
- <https://www.ankara.edu.tr/wp-content/uploads/sites/6/2020/03/cogepdercovid-19rehberi-30mart2020.pdf.pdf>, "COVID-19 (Korona) Virüs Salgını Sırasında Aile, Çocuk ve Ergenlere Yönelik Psikososyal Ve Ruhsal Destek Rehberi", COGEPDER. (2020), 8 Ağustos 2020.
- <https://tedmem.org/vurus/covid-19-okullarin-kapatilmasi-ve-sonrasi>, "COVID-19: Okulların Kapatılması ve Sonrası", Emin KARİP, 1 Ağustos 2020.
- https://insamer.com/tr/pandemi-surecinde-ozel-egitim_2915.html, "Pandemi Sürecinde Özel Eğitim", İrem KAVAK, 11 Ağustos 2020.
- <https://tedmem.org/covid-19/covid-19-salgininda-ogrenmenin-surdurulmesi>, "COVID-19 Salgınında Öğrenmenin Sürdürülmesi", Kübra ÇELİKDEMİR, 23 Ağustos 2020.
- <https://tedmem.org/covid-19/covid-19-salgini-surecinde-ogretmenler>, "COVID-19 Salgını Sürecinde Öğretmenler", Gamze ÇETİNKAYA AYDIN, 23 Ağustos 2020.
- <https://www.yok.gov.tr/Dergi/dergipdf/yuksekgretim-sayi-16.pdf>, "COVID 19 Pandemi", YÖK, Zeliha KOÇAK TUFAN, 23 Kasım 2020.
- https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/documents/briefing-note/wcms_740877.pdf, "ILO Monitor: COVID-19 and the World of Work. Second Edition Updated Estimates and Analysis", ILO, 5 Aralık 2020.